
*Т.Г. Злобіна,
аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень,
м. Київ*

РАДЯНСЬКИЙ ПРОЕКТ ОРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ТА ЙОГО РОЛЬ В СТВОРЕННІ “РАДЯНСЬКОЇ” ІДЕНТИЧНОСТІ (ПРИКЛАД ЛЬВОВА 50-х – 80-х рр. ХХ ст.)

Взаємозв'язок між організацією культурного простору та формуванням ідентичності

Дискусії щодо політичної нації стали невід'ємною частиною українського наукового поля. Питаннями, які найчастіше обговорюються, є формування громадянського суспільства, врівноважена етноконфесійна політика, спільний культурний (гуманітарний) простір, національна ідентичність. Політики, науковці, публіцисти відзначають певну культурну нереалізованість українського (титульного) етносу та важливість прискорення формування нової української ідентичності [1].

Політична нація формується на основі поліетнічності, полікультурності, спільних цінностей, громадянських прав і свобод та урегульованих відносин між титульним етносом й іншими етнічно-культурними складовими суспільства. Ця умова – складна, однак не неможлива. Для реалізації цього завдання розглянемо різні варіанти узгодження відмінностей між регіонами України та шляхи подолання конфліктності між різними видами соціокультурної ідентичності, носіями якої є громадяни України. Предметом аналізу стають світоглядні, ціннісні, етичні виміри української культури як складової європейської культури [2].

Світоглядний та ціннісний виміри культури нерозривно пов'язані з українським культурним простором. Тлумачення цього терміну різноманітні і залежать від орієнтирів науковців чи політиків, які його використовують. Так, часто висувуються тези про формування українського гуманітарного простору, який базуватиметься на українській культурі, мові, спільних етико-моральних цінностях, історичній пам'яті та національній свідомості. Разом з тим, на одній території можуть перебувати різні культурні простори, відповідно до історії регіону.

Враховуючи багаторівневість поняття “культурний простір”, зосередимо увагу на його локальних вимірах. Урбанізація змінює середовище людського існування, нівелює специфіку буття певного етносу, простір міста, як середовища проживання більшої частини населення країни. Місто є тим “плавильним тиглем”, в якому елементи етнокультури піддаються новому синтезу [3, 31]. Однак такий етнокультурний синтез іноді призводить до появи надетнічних спільнот – таких, як північноамериканська політична нація чи нереалізована до кінця спільність “радянський народ”. М.Т. Степико зазначає, що в ситуації, коли спосіб буття певного народу змінюється “свідомими зусиллями суб'єктів історичної дії та інституційних методів виховання”, може виникнути “так звана подвійна ідентичність, коли люди почувають і усвідомлюють себе і представниками певної етнічної групи, і носієм надетнічної свідомості” [3, 32]. Така ситуація була властива для України за радянських часів, і залишається актуальною зараз, коли громадянами незалежної України стали носії різних етнічних ідентичностей – української, російської, татарської, а також надетнічної “пострадянської”.

Організація культурного простору в місті з потужною історичною спадщиною

Огляд традиції використання просторових метафор в українському гуманітарному дискурсі свідчить, що переважно йдеться про цінності (як у випадку з глобальним гуманітарним простором

демократичних цінностей [4], чи функціонування української мови [5]. Отже, це простір, який має, насамперед, ментальний, а не територіальний вимір. Культурний простір в цьому випадку виступає ціннісною парадигмою, з якою себе може асоціювати або не асоціювати певне соціокультурне утворення, існує у власному часі та важко піддається зовнішнім впливам. Натомість культурний простір окремого міста існує в повсякденні та формується деякими історично зумовленими чинниками. Культурний простір міста завжди є феноменом сьогодення, ґрунтуючись на спадщині попередніх епох, інакше кажучи – на культурному ландшафті [6], тому одним з ключових термінів для його розуміння є “історична пам’ять”. Культурний простір пов’язаний з використанням, організацією, управлінням спадщиною, її сьогоденним місцем перебування (у місті) і також загальнодержавними (а у випадку України – ще й регіональними) тяжіннями. Чинниками, які формують культурний простір міста, є також домінуюча державна (регіональна) ідеологія та вплив споживацької культури. Разом з тим, культурний простір міста є не застиглою структурою, насадженою “зверху”, він твориться щоденно простими громадянами.

За результатами Всеукраїнського перепису 2001 р. кількість міського населення становила 32 млн. 574 тис. осіб, або 67,2% [7]. Саме культурний простір міста є тим середовищем, в якому живуть та соціалізуються мільйони українських громадян, який впливає на їх світоглядні, ціннісні, політичні орієнтири і який може служити показником того, як засвоюється, інтерпретується і транслюється самими громадянами певна ідеологія.

Простір міста складається зі спадщини попередніх епох, яка творить своєрідний урбаністичний палімпсест і включає в себе, наприклад, у Львові: німецьку середньовічну, австро-угорську, польську й українську міжвоєнну, радянську, новочасну українську спадщину. Оскільки певні елементи культурного ландшафту зберігають у собі матеріальні і нематеріальні свідчення історичної пам’яті, то використання і організація культурного ландшафту може виступати як складова формування та транслювання певної ідеології. Сам по собі ландшафт ще не є ідеологічним – таким його робить сучасне використання, яке перетворює культурний ландшафт (як сукупність спадщини різних епох) в культурний простір – в явище сьогодення. Іншими словами, організація культурного простору міста завжди є тією чи іншою мірою ідеологічним проектом.

Радянський проект означування простору та його роль у створенні “радянської” ідентичності (приклад Львова)

Вибір такого прикладу зумовлюється двома причинами: по-перше, не можна недооцінювати роль цього історичного періоду для української культури. Попри певну “демонізацію” Радянського Союзу, життя мільйонів українців ґрунтується на залишеній ним спадщині. Скажімо, більша частина сучасної території навіть такого історичного міста, як Львів була побудована саме в радянські часи. Організація культурного простору цього міста в радянський період є яскравим прикладом вдалої зміни культурного ландшафту відповідно до певної ідеологічної парадигми, яка була здійснена без скандальних руйнувань історичних пам’яток чи значних перебудов, а переважно засобами культурної трансформації простору.

Простір міста не є сталим. Він змінюється не лише внаслідок розбудови чи перебудови, а й за рахунок смислових навантажень, які набуває архітектура відповідно до домінуючого дискурсу. Образ міста формується екскурсійними маршрутами, путівниками, використанням в медіа. Історична пам’ять, закорінена в певних елементах культурного ландшафту, проявляє ті чи інші складові історичної спадщини міста відповідно до домінуючої ідеології. Семантичний простір міста є значущим для будь-якої ідеології. Тому знаками “радянськості” міста були і назви вулиць. Простежимо історію лише однієї з них: з 1892 р. – це була вулиця Білінських, названа так на честь родини, славетної своєю меценатською діяльністю. В 1943 р. вона в результаті німецької окупації змінюється на Шпеєргассе. У 1944 р. повертається назва Білінських. У 1950 р., змінивши одну букву, радянська влада кардинально змінює смисл назви – фонетично залишивши її майже такою

самою, повністю перекреслюється весь попередній комплекс значень, адже назва вул. Белінського, російського літературного критика, нічого не говорить нам про польську родину, яка була відомою на початку ХХ ст. завдяки своїй добродійності. Вул. Белінського проіснувала до 1992 р., коли їй присвоїли назву Смаль-Стоцького, українського вченого-етнографа [8, 112].

Однак найважливіше значення, яке ця вулиця продукує зараз, відсилають нас до радянського Львова, адже там міститься колишній знаменитий Львівський завод телеграфної апаратури. Якщо такі знаки доби, як пам'ятники Леніну і всім іншим представникам комуністичного пантеону, було демонтовано на зорі незалежності, то непрацюючі заводи залишились, викликаючи ностальгію по трудовій величі, шані до праці і матеріального благополуччя.

Першим кроком радянської влади у звільнених від фашистських загарбників областях Західної України була індустріалізація. Закон про сталінську п'ятирічку (1946–1950 рр.), протягом якої планувалось перетворити Львів у великий промисловий центр України, став знаковим, він цитувався в усіх радянських виданнях про Львів [9]. Після возз'єднання західної України з Українською СРСР перед радянською владою постало завдання перетворити “буржуазний і націоналістичний” Львів на радянське місто. Після Великої Вітчизняної війни грандіозні авангардні проекти перебудов були вже неактуальними, вцілілий історичний центр Львова залишили без змін. У 1946 р. було значно легше усунути львівські церкви з офіційного дискурсу (путівників, газет тощо), ніж руйнувати їх, натомість привернути увагу до інших, вже радянських, точок міста. Який вигляд повинен був мати Львів відповідно до стереотипу “радянського міста”, і яким чином конструювався цей образ?

Основним у репрезентації радянського Львова був індустріальний дискурс. Більшість путівників, історичних праць про місто акцентують увагу на величі радянської промисловості, протиставляючи її відсталості виробництва в попередній період.

Індустріалізація Львова презентується як найвеличніше досягнення, поворотна точка в історії міста. Відповідно до пункту 32 Закону про п'ятирічку 1946–1950 рр. передбачалось “перетворити Львів у великий індустріальний центр республіки”, мали бути створені нові галузі промисловості, а наявні реконструйовані. У зв'язку з індустріалізацією Західної України завжди акцентується увага на “братній допомозі” російського народу, який відрядив у Львів обладнання і спеціалістів, щоб допомогти у відбудові господарства республіки, невід'ємної частини Радянського Союзу.

Вочевидь, підґрунтям цього Закону про п'ятирічку були не лише економічні міркування. Новозбудовані заводи, з одного боку, були покликані стати візуальними знаками присутності радянської влади в західній Україні, її успішності і корисності. Цей публічний індустріальний дискурс мав й інший, непроговорений, бік. Завод як урбаністична структура, яка є джерелом засобів для існування кількох тисяч людей, приховує в собі невичерпні можливості контролю, впливу на ідентичність та іншого владного маніпулювання. Таким чином, заводи були місцями, де за допомогою самого укладу життя формувались “радянські громадяни”.

Іншим великим нарративом в текстах про Львів є наступність історичного розвитку. Підбираються відповідні факти з минулого Львова (про повстання, виступи трудящих і демонстрації тощо) та промовисті образи з його сучасності, які разом створюють враження історичної зумовленості і послідовності, подають радянський період як втілення мрій, прагнень і боротьби минулих поколінь львівських мешканців.

Перетворення Львова в потужний промисловий центр спричинило збільшення кількості населення, зміни його складу. Медіа наголошують на “питомій вазі робітничого класу” серед львівських мешканців [10, 11].

Можуть бути різні погляди на значний приріст населення, як негативні (втрата міської культури, формування ідентичності спальних районів, “оселяння” [11]), так і позитивні (саме в цей час українська частка населення стала переважаючою), однак безсумнівно, що нові мешканці бачили Львів по новому, переважно так, як його їм показували – і від “старого, буржуазного

Львова” справді мало що залишилось. Такий спосіб організації життя мав величезний вплив на ідентичність нового населення Львова.

Збільшення населення неминуче призвело до зростання потреби у житловому будівництві. Як свідчення оновлення та зростання міста, його сучасного обличчя, новобудови постійно артикулюються в публічному дискурсі. Найкраще уявлення про те, яким мав бути Львів відповідно до стереотипу радянського міста, дають путівники, наприклад “Львов: три дня знакомства с городом”, виданий у 1984 р. Цікавими для аналізу є колажі, використані в оформленні обкладинки. Сьюзен Зонтаг стверджує, що фотографія переважно сприймається як доказ, що щось справді було (чи є) [12, 48]. Ці зображеннями, які є колажами, подаються як фотографії. Такі нехитрі прийоми використовувались з метою “вписати” новобудови в контекст старовинного міста, підкреслити їх важливість, цікавість, привабливість і навіть оригінальність.

Найважливішими в історії Львова вважались моменти героїчної боротьби, а в його сьогоденні – велич промисловості. Постійне звертання уваги на різноманітні пам’ятні дошки, радянські монументи тощо є цілком виправданим, адже, як стверджує М.Ямпольський, монумент був знаком позачасовості, позаісторичності, фундаментальності [13, 98]. Монументи були призначені служити символічними знаками “радянськості” міста. Підбирались факти з минулого Львова (про повстання, виступи трудящих і демонстрації тощо) та промовисті образи з його сучасності (особлива увага приділялась новим публічним ритуалам і святкуванням), які разом створюють враження історичної зумовленості і послідовності, подають радянський період як втілення мрій, прагнень і боротьби минулих поколінь львівських мешканців. Мешканцям міста пропонувалось асоціювати себе з цим культурно-історичним наративом, відповідно до своєю “радянської” ідентичності.

Нові житлові масиви, приміщення автовокзалу та корпуси заводів, автомобільні шляхи, музеї, пам’ятники, меморіальні дошки, монументи, в які “одягнули” древнє місто, помножені на фото, статті і передачі в медіа, створювали потрібний образ – “Львів радянський”, який потім трансливався на рівень повсякдення, набуваючи форми специфічного радянського культурного простору.

Подолання посттоталітарних рис в просторі українських міст

Хоча питання радянської спадщини не дискутується в сучасному львівському дискурсі, однак на рівні організації культурного простору як міськими чиновниками, так і громадою міста використовується багато радянських стратегій, які лише набули іншого ідеологічного забарвлення. Такими можна вважати: зміна семантичного простору міста (перейменування вулиць та площ), організація місць пам’яті (пам’ятників, монументів, пам’ятних дошок), святкування та громадські ритуали (державні та релігійні свята), організація розповіді про місто в пресі, путівниках тощо.

Таким чином, організація культурного простору міста за радянських часів є цінним об’єктом для дослідження, адже може дати ключі для розуміння адекватності формування культурного простору міста у сьогоденні і ефективного подолання посттоталітарних рис у його організації.

Може видатись, що питання радянської спадщини не актуальні для Львова сьогодні (на відміну від східноукраїнських міст). Культурний простір міста формується відповідно до українських націоналістичних, християнських православних (греко-католицьких) і європейських демократичних орієнтирів. В середовищі інтелектуалів, сформованому навколо незалежного культурологічного часопису “І”, спостерігається також тенденція асоціювати Львів винятково з “мультикультурною” та “високодуховною” спадщиною Австро-Угорщини, а також обґрунтовувати специфічну проєвропейську регіональну ідентичність як основу для розмов про галицький сепаратизм. Таким чином, радянська спадщина (а заводи та житлові райони, побудовані за радянських часів, становлять більшу частину сучасної території міста) виключається з публічного дискурсу. Єдині згадки про колишні радянські об’єкти, які з’являються в пресі, мають економічний

або споживацький характер, як от з нагоди відкриття сімейного торгово-розважального центру “Скрина” на місці колишнього корпусу Львівського заводу телеграфної апаратури. Хоча у Львові, справді, не залишилось пам’ятників Леніну чи комуністичних топонімів, однак радянська спадщина залишається потужною складовою сьогодення міста, роль якої часто недооцінюють.

Попри скептичне ставлення львів’ян до радянської влади, деякі складові образу радянського Львова (чистота, порядок, пільги) досі викликають ностальгію у певній категорії населення. Разом з тим, значна частина радянського культурного простору, особливо пов’язана з монументами та святкуваннями, відійшла в минуле. Інша ситуація спостерігається в просторі східноукраїнських міст, семантична структура яких тісно пов’язана з радянською епохою. Місцева історія є достатньо багатогою, щоб черпати з неї імена, події, цінності, які варто розвивати та відзначати на регіональному рівні. Увага до регіональної спадщини, яка включатиме в себе здобутки різних епох (а не лише радянської), може значно змінити культурний простір східноукраїнських міст, який гармонійно вписуватиметься в загальноукраїнський культурний простір.

Український культурний простір розглядається як простір спільних цінностей для усіх регіонів України. Держава повинна забезпечити права і свободи своїх громадян, створити їм гідні умови життя. Тільки за таких умов виникає справжній патріотизм, забарвлений унікальністю культурних ознак, властивих різним регіонам України [14].

Дослідження культурного простору українських міст та стратегій його організації в різні епохи може дати ключі до вирішення проблеми формування загальноукраїнського культурного простору. В. Лісовий твердить, що формування націй здійснюється шляхом нового синтезу елементів етнокультури, призначеного об’єднати попередню культурну різноманітність [15, 44]. Тобто саме по собі явище регіонального розмаїття в Україні ще не є підставою для песимістичних прогнозів, навпаки, може і повинно стати основою для створення нової української ідентичності – не в етнонаціональному, а політичному та громадянському вимірі. Спільні цінності, а також узгоджена історична пам’ять, культурний простір, ідеологічно коректний в усіх українських містах, можуть стати основою цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. *Клочек Г.* Віктор Ющенко. Українська політична нація. Вибори–2006 // Українська правда, 13.03.2006. <http://www.pravda.com.ua/news/2006/3/13/39676.htm>
2. За матеріалами <http://www.niss.gov.ua/Table/21062006.htm>
3. *Стеника М.Т.* Феномен політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004.
4. *Семиноженко В.* Нова стратегічна епоха і гуманітарний вибір національної безпеки // День. – № 221, 01.12.2001.
5. *Жулинський М.* Національний гуманітарний простір: проблеми і перспективи // Урядовий кур’єр, 13.05.2006.
6. Відповідно до документів ЮНЕСКО (“Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention”), культурний ландшафт це, насамперед, комплексні історико-культурні і природні утворення, що є носіями історичної пам’яті, бережуть в собі матеріальні і нематеріальні свідчення історичної пам’яті – пам’ятники архітектури, археології, етнології, топоніми, архівні і бібліографічні джерела, різноманітні об’єкти і предмети – природні і антропогенні, що вказують на зв’язок ландшафту з історичними подіями, що визначили долю країни, народів, які її населяють, їхні культури, а також з життям великих людей, що внесли значущий внесок в становлення і розвиток країни.
7. Дані з <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>
8. *Мельник Б.В.* Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. XIII–XX ст. – Львів, 2001.

9. Історія Львова в документах і матеріалах. – К., 1986; *Садовий В.Г.* На допомогу агітатору: братня допомога великого російського народу в індустріалізації Львова // Вільна Україна, 25 серпня 1946 року; Львівщина радянська. – Львів, 1966.
10. Львівщина індустріальна. Документи і матеріали. – Львів, 1979.
11. Лемко Лемко характеризує цей процес так: “Тоді ж набуло поширення демографічне явище, яке б я назвав рустикалізацією Львова. У зв’язку з масовим будівництвом і розширенням промислових підприємств: “Сільмаша”, “Електрона”, “Автовантажувача”, “Кінескопа”, автобусного, телеграфної апаратури та інших заводів індустріалізація потребувала великої кількості робочих рук. І ось до Львова рушила навала з навколишніх сіл. Виростали нові коробкові райони вулиць Артема, Терешкової, Наукової, а пізніше Стрийської, Кульпарківської і Сихова. Львів почав “оселянюватись”, остаточно втрачаючи свою урбаністичну культуру...” (*Лемко І.* Львів понад усе. – Львів, 2003).
12. *Зонтаг С.* Про фотографію. – К., 2002.
13. *Yampolsky M.* In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time // *Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth Century Russia.* – Bloomington and Indianapolis, 1995.
14. За матеріалами *Кірдода А.* В Донецьку – конгрес українців // *Жизнь*, 30.06.2005. <http://www.life.donetsk.ua/cgi-bin/life/art/2879/razd1/5629.shtml>
15. *Лісовий В.* Культура – ідеологія – політика. – К., 1997.